

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СОЛОВЕЙ /ГОНЧАРИК/
ВЛЕСНОРА СТЕПАНІВНА

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ЛІРИКА.
ТРАДИЦІЯ. ТИПОЛОГІЯ. ПОЕТИКА
10.01.08 - Теорія літератури

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ - 1992

Робота виконана в Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка Академії наук України.

Офіційні опоненти:

Доктор філологічних наук М.М.Ільницький

Доктор філологічних наук, професор Н.В.Костенко.

Доктор філософських наук, професор В.І.Мазепа.

Провідна установа – Чернівецький державний університет ім.Ю.А.Федьковича

Захист відбудеться "2" листопада 1992 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016.35.01 при Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка АН України /252001, Київ, вул.Грушевського,4/.

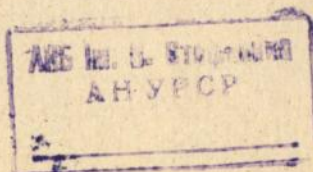
З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту літератури.

Автореферат розісланий "29" листопада 1992 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Сулима

СУЛИМА М.М.

Усвідомлення філософської лірики як літературного явища і як літературознавчої проблеми, яке розпочалося майже століття тому, помітно активізувалося протягом останніх десятиріч – хоч на підтвердження цієї тези доводиться навести лише праці з далекого та близького зарубіжжя. Це монографії та підсумкові бібліографічні покажчики іноземних авторів¹, низка спеціальних досліджень Ю.Майміна, О.Павловського, Г.Філіппова, Р.Співак². Посилились теоретичні аспекти у монографіях, присвячених поетам виразно філософським /книги Я.Зунделовича про Ф.Тютчева, І.Ростовцевої про М.Заболоцького, В.Дауєтєте про Ю.Балтрушайтиса, праці І.Альми, С.Бочарова про Б.Баратинського, Л.Гінзбург та І.Усок про творчість поетів-любомудрів та ін.³

Критично підсумовуючи ці праці, доводиться визнати, що теоретична розробка самого поняття філософської лірики далі не завершена і настійно вимагає продовження; в українському літературознавстві вона фактично лише розпочата⁴. Дисертант вважає, що в

¹ Pratt S. Russian metaphysical romanticism. The poetry of Tjutchev a. Baratynskii - Stanford, 1984; Berry L.S. A bibliography of studies in metaphysical poetry 1939-1960. - Madison, 1964.

² Маймин Е. Русская философская поэзия. Поэты-любомудры. А.С.Пушкин, Ф.И.Тютчев.- М., 1976; Павловский А.И. Советская философская поэзия.- Л., 1984; Филиппов Г.В. Русская советская философская поэзия: Человек и природа.- Л., 1984; Спивак Р. Русская философская лирика: Проблемы типологии жанров.- Красноярск, 1985.

³ Зунделович Я. Этюды о лирике Тютчева.- Самарканд, 1971; Ростовцева И. Николай Заболоцкий: Опыт художественного познания.- М., 1984; Дауєтєте В. Юргис Балтрушайтис: Моногр.очерк. - Вильнюс, 1983; Альми И. Метод и стиль лирики Баратинского // Рус.лит. - 1968.- № 1; ee же: О некоторых особенностях стиля поздней лирики Е.А.Баратинского // Вопр.лит.- Т.41, вып.6.- Владимир, 1972; Бочаров С.Г. Поэзия таинственных скорбей // Баратинский Е. Стихотворения.- М., 1976; Гинзбург Л. О лирике.- М.-Л., 1964; Усок И.Е. Философская поэзия любомудров // К истории русского романтизма.-М., 1973.

⁴ Див.: Грызун А.Ф. Развитие философских мотивов в украинской советской поэзии 60-70-х годов. Автореф.дис. ...канд.филол.наук.- К., 1988; Антофійчук В.И. Философские начала поэзии Миколи Бажана. Автореф.дис. ...канд.филол.наук.- Одесса, 1989; Полішук Я.О. Філософська поезія Лесі Українки. Автореф.дис. ...канд.филол.наук.- К., 1990.

цій ситуації мусимо засвоїти все вартісне з досвіду згаданих тут російських колег: цей досвід поки що для нас найбільш приступний з усіх поглядів, до того ж здійснюваний на близькому і краще знайомому літературному матеріалі, на спільних методологічних засадах, які тепер також сприймаємо критично, але які поки що, на жаль, теж чи не єдині добре опановані. Названі тут праці, як можна бачити, мають більш чи менш локальний характер, майже неминуче - портретно-монографічний, присвячені небагатьом поетам, здебільшого одним і тим самим. Лише в деяких із цих праць /Ю.Маймін, Л.Гінзбург, Г.Філіппов, І.Ростовцева/ якоюсь мірою наявні історична перспектива, відчуття неперервності та спадкоємності, лінія розвитку національної філософсько-поетичної традиції в її єдності та самотності. Найвнимливішим дослідженням відчутно бракує історичного вивчення предмету не в часткових проявах, а протягом тривалого періоду розвитку, співвіднесеності національної традиції із поезією світовою.

Щодо філософської поезії ХХ століття, то актуальність цієї теми та її недостатня розробленість здавна постійно підкреслюється у працях як літературознавчих /Н.Мазепа, В.Мусатов, Т.Волкова¹/, так і літературно-критичних. Саме критика першою засвідчує, часто несамохить, цю невиробленість: адже "самий термін "філософська поезія", можливо, якраз через його розпливчастість, вживається надміру часто, причому йому нерідко надається оціночного характеру"². Поряд із цією характерною критичною похибкою відзначено й інші: уявлення про філософську поезію як ієрархічно більш "високу" або про те, що твір робить філософським "вічна тема", авторський задум - незалежно від характеру втілення /отже, змішується, навіть ототожнюється масштабність, значущість задуму - із суттю філософським художнім розв'язанням/³. Слушно зауважено, що "досвід дослідження російської філософської поезії минулого сто-

¹ Мазепа Н.Р. Пoesия мысли: /О современной философской лирике/- К., 1968; Мусатов В.В. Проблема художественных традиций в современной лирической поэзии 50-х - начала 70-х годов: Автореф.дис. ...канд.филол.наук.- Л., 1978; Волкова Т.С. Філософська лірика: до проблеми пошуків художніх і теоретичних.- Рад.літературознавство.- 1983. - № 1. - С.40-45.

² Павловский А.И. Советская философская поэзия. - С.4.

³ Див.: Спивак Р. Русская философская лирика. - С.7-9.

ліття майже не враховується при аналізі творчості радянських поетів філософського складу"¹ /певний виняток становить лише творчість М.Заболоцького/. У дослідженні ж сучасної української поезії аналогічний досвід також не враховується, але вже з тієї причини, що його поки що обмаль.

Тим часом є підстави сподіватися, що вироблення і застосування адекватних методів дослідження філософської поезії матиме не лише суто наукове значення, а й сприятиме активізації її самої - адже філософська лірика, як відомо, утверджує саме ті підставові, загальнолюдські цінності, повернення до яких тепер переживає суспільство.

Отже, предметом дослідження в даній дисертації стала передовсім українська філософська лірика ХХ ст., але теоретичні завдання роботи вимагали і залучення ширшого матеріалу як української, так і світової поезії. Мета і завдання дослідження можуть бути сформульовані так:

1/ наукове осмислення української філософської лірики ХХ ст. в її найяскравіших проявах, дослідження тієї традиції, на ґрунті якої вона сформувалася, - засад, типологічних рис, онтологічного статусу та розвитку;

2/ вивчення її естетичної специфіки /особливостей як константних, так і історично змінних/.

Простежити в усій повноті шляхи розвитку української філософської поезії, на цій основі дослідити всю її своєрідність - то окреме велике завдання, справа майбутнього. Здійснення її на належному рівні потребуватиме теоретичної бази. Саме початкова розробка як базової теорії, так і поетичного матеріалу для подальших досліджень становила завдання дисертації.

Таким чином, це дослідження як універсальних, "світових" чи "родових" рис, так і національних особливостей української філософської лірики, її проблемного кола, типологічних характеристик, тенденцій розвитку як вони фіксуються на різних рівнях: у поезії в цілому, в окремому творі, у творчості найяскравіших філософських поетів, узятій в її цілісності, в загальних властивостях та індивідуальній неповторності. В робочому порядку при цьому вдосконалювалася та конкретизувалася і методика адекватного аналізу філософської лірики.

Наукова методологія та дослідницька методика роботи базують-

¹ Павловский А.И. Советская философская поэзия. - С.4.

ся на системному підході, структурному аналізі, типологічному та порівняльному вивченні досліджуваних явищ. Як важливі робочі засади слід також відзначити семантичний аналіз, у якому, проте, бралися до уваги не так окремі лексеми, як більші одиниці: образи, "теми", "мотиви", - а також принципи контекстуального прочитання із залученням усіх рівнів контексту /вірша, циклу, збірки, усього доробку поета, нарешті - літературної доби/. Втім, цілком очевидно, що це одна з конкретизацій системного підходу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше українська філософська лірика стає предметом теоретичного дослідження, розглядається як динамічна відкрита система із притаманними їй внутрішніми зв'язками та закономірностями, як результат певної генези: попереднього розвитку, певних точок зіткнення і розбіжностей із власне філософськ як наукою. Це дозволяє вперше розглянути українську філософсько-поетичну традицію як національний інваріант філософсько-поетичної творчості, як самобутнє явище, співвідносне із світовим поетичним досвідом, вибудувати її загальну типологію, окреслити її проблемне коло в типологічно-узагальненому та індивідуально-поетичному вираженні, дослідити її поетяку як змістовну форму, як систему специфічних виражальних засобів.

Наявні дослідження філософської поезії, вказані вище, беруть за "одиницю виміру" творчу індивідуальність та доробок поета із виразною схильністю до проблематики людського буття. Запропоноване в дисертації поняття філософсько-поетичної традиції має ряд істотних переваг: даючи діахронічний зріз проблеми, воно суттєво прояснює саму природу філософсько-поетичної творчості, "модус переходу" буттєвого розмислу у нову, художню якість, а також зв'язки з тими позалітературними сферами та факторами, які є джерелом філософсько-поетичних імпульсів. У загальному русі письменства ця лінія, як правило, мінлива, рухлива, дискретна, та водночас їй притаманні і сталість, і системна єдність, підґрунтям яких є спадкоємність духовних набутків, закоріненість філософської лірики в особливостях певного менталітету і водночас її орієнтованість на загальнолюдські гуманістичні цінності.

Рівночасно саме контекст національної філософсько-поетичної традиції дає можливість конкретизувати та поглибити розуміння художньої індивідуальності таких поетів, як В.Свідзинський, Б.-І.Антонич, М.Зеров, М.Евжан, Л.Первомайський, В.Мисик та ін. Таким чином дещо незвичний ряд - традиція, типологія, поетика - тут зу-

мовлений задумом роботи і способом його здійснення.

Практичне значення роботи полягає в обґрунтуванні та дальшому виробленні самого методу дослідження філософської лірики, у введенні в наш науковий обіг досвіду вчених, які займалися близькою теоретичною проблематикою, що уявляється нині актуальним як для літературознавства, так і для літературної критики. Матеріал та результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для доповнення та перебудови вузівських курсів історії української літератури і теорії літератури, для спецкурсів та спецсемініарів.

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації викладено в монографії "Поетика пізнання" /10,5 друк.арк./ та в 14 статтях у наукових і літературно-художніх журналах і збірниках /загальний обсяг понад 10 друк.арк./. Робота обговорювалася на кафедрі філології Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К.Карпенка-Карого та у відділі теорії літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України. По темі дисертації виголошені наукові доповіді на Міжнародному симпозиумі "Леся Українка і світова культура" /вересень 1991 р./, на X Всеукраїнській славістичній конференції /травень 1992 р./, на Вченій раді Інституту літератури.

Структура роботи. Дисертація складається із "Вступу", трьох розділів, поділених на частини, і "Висновків". У "Вступі" констатується нинішній стан розробки теми, її актуальність, формулюється предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження, його наукові засади, новизна, практичне значення. Перший розділ - "Філософська лірика у теоретичних дослідженнях та історичному побутуванні", другий - "Типологія української філософської лірики ХХ ст.", третій "Поетика філософської лірики".

Розділ I. Філософська лірика в теоретичних дослідженнях та історичному побутуванні.

1.1. Філософська лірика як теоретична проблема.

Саме як теоретична проблема філософська лірика становить чималу складність, посилювану різноспрямованістю зусиль та непослідовністю дослідників. Так, у праці, де прийняте й обґрунтоване жанрове судження про філософську лірику, цій останній чомусь відмовлено в наявності свого стилю, - хоч саме цей "не властивий" стиль "має забезпечити масштабність і значущість зображеного і вираженого" /Р.Співак/. Тим часом стиль філософської лірики - це

безумовна даність, підтверджувана, зокрема, стабільною наявністю в ньому двох стильових течій: одна тяжіє до неприхованої складності змісту і вираження, до підкреслено непобутової лексики, складних композиції та хронотопу; інша орієнтована на не менш демонстративні простоту як редуковану складність, на "прозору ясність", "земну" і навіть "заземлену" манеру висловлення аж до іронічного зниження включно.

Очевидно, проте, що за всієї незавершеності генологічних побудов, лірико-філософська жанрова структура в її достатній визначеності - не теоретична абстракція, що в усіх численних варіантах /ускладнених, спрощених/ - постійним є самий принцип структури, попри всю динаміку її змін /як відхід сучасної філософської лірики від позаособових форм поетичного роздуму, суто особистісна "форма забезпечення" тощо/.

Дисертант вбачає достатньо передумов для сприйняття творів філософської лірики як жанрово-визначених. Загалом нині колишній автоматизм жанрового мислення не просто "знятий" - долання "рефлексивного традиціоналізму"¹, мутації жанрів та зумисне їхнє реформування - роблять самі уявлення про жанр дедалі більш проблематичними і найбільше - саме в ліриці. Тим часом, склалося так, що саме за цих нових умов і активізується лірико-філософська творчість, яка легко втілюється у найрізноманітніших стійких ліричних формах /гнома, елегія, еклога, епітафія, сонет і т.ін./ або ж поза ними /поетична мініатюра а чи навпаки досить розлогий вірш без жодних ознак певної класичної форми/. За вирішальну ж спільну якість править поетично переживане світопізнання, емоційно осмислювана буттєва проблематика, лірично насажена думка про людину в її родовій суті. Таким чином, поняття жанру стосовно філософської лірики є правомірним і доцільним, проте переважно в тому загальному і недогматичному сенсі, що прийнятий у працях М.Бахтіна: адже ж навіть на протязі одного тільки останнього століття цей жанр виявляє велику мобільність і гнучкість. Певний безперечний показник - узагальнена поетична думка про універсальні закони буття. "Пам"ять жанру", найбільш загальний його "абрис" криється саме у багатозікових зв'язках із стихіями позалітературними - філософією, історією, історіософією, історією культури, теологією, релігією і визначення "філософська" у словосполученні

¹ Аверинцев С. Древнегреческая поэтика и мировая литература // Поэтика древнегреческой литературы. - М., 1981. - С.3.

"філософська лірика" щонайменше має на увазі весь цей комплекс. Та за винятком найзагальнішого "зрису" все в цьому жанрі /як у будь-якому іншому чи ще й більше/ - вельми мінливе історично, і це рівночасно стосується й філософсько-поетичної традиції, хоч разом з тим їй притаманні і певна єдність, і сталість.

Перші спеціальні розвідки про філософську лірику в радянському літературознавстві належать уже до 60-х років. Очевидно, це пов'язане з тим, що в критичній практиці, починаючи ще з 20-30-х, закріпився переважно упереджене, несхвальне ставлення до поезії з виразним філософським насвітленням. Праці А.Дмитровського, Г.Тукалової, згодом Н.Мазени, В.Смирнова, Л.Шемельової, В.Мусатова, Р.Халілова створили передумови для поглибленого дослідження філософської лірики як в історико-літературному, так і в теоретичному аспектах.

Цінний досвід нагромаджувався також у межах традиційно-монографічного вивчення творчості поетів філософського спрямування /зокрема - Ф.Тютчева, Є.Баратинського, М.Заболоцького/. На початковому етапі відіграла певну роль і тематична класифікація філософської поезії, та згодом більшість дослідників її відкинула. Поглибилися пошуки нових методик для глибокого проникнення у філософсько-поетичні тексти /Р.Співак, В.Дауїтїте-Пакерене, С.Руссова/, для можливості виявити "не помічену раніше... проблематику, не прочитані ще критикою шари змісту, нові сюжети"¹.

Дальшої розробки вимагає, безумовно, і питання про співвідношення філософської поезії із власне філософією, що часто діставало спрощено-прямолинійне тлумачення. Давня похибка: вимагати від філософського поета філософських ідей та філософської системності - побутує й понині. Хоч, як зауважив О.Ф.Лосев, навіть видатні філософи не завжди є творцями завершених філософських систем, що обіймають всю сенсожиттєву проблематику². Вільно-особистісний поетичний роздум над цією проблематикою має достатню самостійність і своєрідність. Тож слід відмовитися як від занадто прямого співвіднесення його з наукою філософією, так і від механістичних уявлень про підрядний зв'язок із нею. Загальний стан цієї науки, культурно-філософська атмосфера епохи, безумовно, вплива-

¹ Р.Співак. Русская философская лирика. - С.137.

² См.: Лосев А.Ф. Страсть к диалектике: Литературные размышления философа. - М., 1990. - С.68.

ють і на розвиток філософсько-поетичної творчості. Привабливість поетичного життєпізнання - у його вічній незавершеності та неостаточності, у неаксіоматичному характері пізнаваних, пошукуваних істин, у ситуативності, можливості різних гіпотез у межах єдиної "поетичної гіпотези буття" /В.Мусатов/. Неповторно-особистий шлях до істини і сама динаміка духовного життя поета - невід'ємні складові справжньої філософської поезії.

Таким чином, жанрове розуміння філософської лірики засноване на тому, що це не сама лише тематична ознака, не тільки "предмет", а й "спосіб" зображення: ліричне переживання, піднесене до рівня світорозуміння, а отже й певна система виражальних засобів, поза якими воно не може бути адекватно втілене. Чутливо відбиваючи всі зміни індивідуальної свідомості у зв'язку із загальним гносеологічним та меслительним досвідом своєї доби - цей жанр постає насамперед у своїй мінливості, мобільності. Константних та універсальних ознак не вельми багато, але наявність певного вектора як спрямування зусиль, їхнього загального сенсу і мети дозволяє бачити цю лінію у загальному русі поезії достатньо виразно.

У майбутній розбудові теорії філософської лірики займуть належне місце дослідження її генези і раннього розвитку в обсязі світової літератури /індійські "Веди", давня японська і китайська поезія, середньовічна латинська література Італії, німецька поезія часів Тридцятилітньої війни тощо/. У різних літературах і в різні епохи поезія в певній своїй частині виявляє це тяжіння до філософії як до стихії генетично близької і водночас іншоприродної. Обсяг дисертації не дозволяє навести тут такий екскурс і спонукає безпосередньо перейти до розгляду української національної філософсько-поетичної традиції як певної системи на тому історичному відтинку, де вона саме формувалася.

1.2. До витоків української філософсько-поетичної традиції.

Отже, ліричне начало, початковим імпульсом якого залишається конкретне і сиюхвилинне, - підноситься у ліриці філософській до рівня антропокосмічного: до рівня поетичної думки про універсум, про сенс і цілі людського буття, про неперехідні цінності в ньому. Тому доцільним є звернення до самої генези поетичної узагальненості, до виникнення, формування, ранніх виявів поетичного буттєвого виміру, поетично-філософського погляду на світ. Відшукуючи ці витoki в давній літературі і фольклорі, варто пам'ятати, що філологічна екзегеза словом "поезія" тривалий час

визначала всю художню літературу як ціле.

"Вибухоподібний" характер виникнення давньоруської літератури зумовив чимало її визначальних рис: із цим пов'язане бурхливе засвоєння вже наявного художнього досвіду через перекладну писемність, що акумулювала допитливість і пізнавальну активність, дидактичний пафос і проповідницьку пристрасність, полемічну рішучість, виразну символіку і емблематику, які слугували словесно-образному втіленню узагальнюючої думки. Слід долучити в цей ряд і тягіння до легендарних та притчевих сюжетів, параболічних за своєю природою. Підтвердженням своєрідної селекції таких елементів, продуктивних для філософської поезії, та їхнього вкорінення в традиції є той факт, що часом вони діставали паралельний розвиток як у літературі, так і у фольклорі. Для української традиції взагалі характерний шлях таких елементів із літератури у сферу народнопоетичної творчості і тривале "зберігання" в ній, а потім відродження в літературі, часто вже новочасній.

Помітну роль відіграло у формуванні національної філософсько-поетичної традиції таке явище, як збірники афоризмів, за І.Франком - "лектура наших предків", енциклопедія найпотрібнішого і заміна школи. Майбутня поезія у глибинних своїх витоках позначена тією ж синкретичністю, що притаманна взагалі давнім епохам культури: риси дидактизму, науковості, медитативності складають тут неподільне ціле. Виразна лапідарність народних прислів'їв з одного боку, досягнення учительної літератури і ораторського красномовства з другої, афористичність найпопулярніших книг Біблії, деяких перекладних повістей, а в оригінальній літературі літописи та воїнські повісті - таким є підґрунтя, основи традиції, котра жива й понині, хоч у складній діалектиці літературного розвитку одні й ті самі явища пізніше виступали з різним знаком.

У кожному разі афористичність, активний вплив фольклору та його поезики, превальвання етичної проблематики визначилися як властивості української філософської лірики фактично ще до її виникнення у власній якості. Сюди ж належить і полемічність, виток якої - у самобутньому явищі, полемічно-публіцистичній літературі кінця XVI - початку XVII ст. Особливості узагальнень, алегорій та символів у творах "полемістів", яскраві прояви особистісного начала, демократичну орієнтацію на "простих безкнижних слухачів" /Іван Вишенський/, зростаючу схильність до ліричної реф-

лекції та філософсько-медитативного відступу слід неодмінно враховувати у загальному розвитку філософсько-поетичної традиції. Суттєво й те, що конкретні перипетії релігійної і, ширше, національно-визвольної боротьби осмислювалися тут із глибоким розумінням "етичної сторони спору між латинниками і православними" /І.Франко/. Уводячи у свої тексти невеличкі історії та притчі, "скрибенти" нагромаджували досвід поєднання конкретного і наочного змісту із загальною тезою чи сентенцією.

Паралельно з творами полемічної прози і навіть випереджаючи їх, у 80-90-ті роки XVII ст. формується монументальний полемічний віршований комплекс: анонімна поема "Скарга нищих до Бога" та два збірники, Києво-Михайлівський і Загоровський, де в межах тієї ж богословської полеміки також яскраво проявилися риси, що нас тут цікавлять. Більш активна реалізація філософсько-поетичних устремлінь переміщується у творчість тих барочних поетів, які тягнуть до секуляризаційних процесів, до способу мислення, що складається під впливом діяльності братств /Л.Баранович, І.Величковський та ін. поети цього кола/. Філософсько-поетичний потенціал релігійної образності та євангельських сюжетів ще повніше виявляється в тому різномірному образному конгломераті, що втілював барочний тип свідомості і відповідну йому картину світобудови. "Інкустукчи" християнську ідеологічну настановленість образами та символами з античності, наші давні поети не мають на меті демонструвати свою освіченість: це допомагає їм поглибити зміст і "укрупнити думку", проявити свої гуманістичні орієнтації /К.Сакович, С.Пекалід та ін./, Незмінним і безумовним протиставленням "цього" і "того" світу супроводжується розв'язання таких філософсько-поетичних тем, як час і смерть. "Всередині" цієї проблематики ви-творюється певний простір для поетичного доведення істини - на відміну від її прямого декларування. Правда як суть, як сенс твору не лежить на поверхні, читач має її здобути: цей момент відни-ні відіграватиме дедалі більшу роль.

Від самих витоків формується і така суттєва особливість філософської лірики, як складність семантики, живленої різномірними, навіть несумісними сферами. Це світ емблем, алегорій та символів, котрі дешифруються саме символічним кодом. Але рівночасно це й тяжіння до зображальності предметної та емоційно-конкретної. Сполучення таких відмінних систем саме часто стає джерелом поетичності, а чутливість до емблематичної семантики й надалі зали-

шиться характерною рисою філософської лірики, зокрібна української. Нарешті - фольклорна стихія: відчутно впливаючи на поетику лірико-філософських творів, одночасно вона привносить і актуалізує ті архаїчні, міфологічні уявлення про світобудову, які залишилися поза канонем. Для української філософської лірики це, знову таки, суттєво. Тільки простежуючи всі ці імпульси філософсько-поетичної рефлексії, можливо, наприклад, належно осягнути феномен Григорія Сковороди: адже в ньому ці процеси вочевидь фокусуються і як традиція, і як досвід літератури, і як певний тип філософа-поета, думи якого "були для нього не думами холодних розмислів, а думами-почуттями, якими дихало його серце" /1.Срезневський/.

1.3. Українська філософсько-поетична традиція як інваріант традиції світової.

Діахронічний зріз такого явища, як філософська поезія, суттєво прояснює саму його природу. Охопити це явище як відносно цілісне і окреслити його прикмети в даному разі і означає скласти характеристику національного інваріанту світової філософсько-поетичної традиції в її універсальних рисах. Ця остання тут мислиться як певна даність, характеризувати яку не є нашим завданням. Важливо, що з'ясування ознак і найпосутніших перипетій розвитку національної філософсько-поетичної традиції забезпечує коректність і більш локальних досліджень як їхня цілком необхідна передумова. Дисертант прагнув застерегтися від необгрунтованих суджень поглибленою розробкою самої генези української філософської лірики, її витоків /1.2/. Подальший начерк філософсько-поетичної традиції має більш пунктирний характер і заснований як на власних розробках автора /у максимально стислому викладі/, так і на спостереженнях та висновках інших дослідників.

Нерівномірно-уцільнений тип розвитку нової української літератури в обставинах імперського підпорядкування, в обставинах дії Валуєвського циркуляру 1863, Емського указу 1876 р. та ін., який робить її досвід співвідносним із досвідом деяких інших слов'янських літератур в "обіймах" інших імперій, - відбився і на характері розвитку філософської поезії.

Ланкою доволі очевидного зв'язку між давньою і новою літературою у плані нашої проблеми є притчевість, коливання її функціональної та стилізованої значимості: у письменників просвітницької орієнтації, романтиків, Шевченка. Шевченків спогад із дитинства про саморобну книжечку /"...та й списує Сковороду" / у дано-

му випадку стає безпосереднім означенням не лише неперервної духовної естафети, а й конкретно саме лірико-філософської традиції в її вершинних віках. Духовний потенціал Шевченка як поета-мислителя є надто очевидним, а проте в питання "Шевченко як філософський поет" внесено чимало плутанини навіть не тільки внаслідок "ідейної боротьби за Шевченка", а й через своєрідність вираження філософського змісту його творів. Спостереження, принагідні зауваження, спеціальні розвідки різних дослідників, від С.Бремова до І.Фізера та Л.Плюща схиляють до висновку про особливо "неканонічні" засоби вираження філософічності у творах Шевченка /історіософічність, емоціоналізм, міфологізм, принципова суперечливість і "несталість" світогляду як запорука вічного простування до істини/.

Перші десятиріччя після Шевченка, позначені на загал "екстенсивним" розвитком поезії, були не надто плідні для її філософської гілки. Поети-наступники опинилися в потужному силовому полі генія, до того ж в умовах безпрецедентно актуального сприйняття його творчості. Проте диференційований підхід з погляду нашої проблеми примушує вирізнити окремі явища, як філософські мотиви творчості П.Куліша, що постають, зокрема, як мотиви історіософські. З поезією Куліша пов'язаний і дальший розвиток антитези село - місто, яка дістає філософсько-поетичне наповнення в контексті проблематики автентичного буття, пошукуваного оптимуму людського існування. "Хутірська" ідилія Куліша як поетична проповідь усамітнення, зосередженості, як оскарження метушні і тлуму, має відповідники у творчості Я.Щоголіва, К.Устияновича, згодом у В.Самійленка, М.Філянського - аж до неокласиків та В.Свідзинського.

В цілому найбільш виразно українська лірико-філософська традиція окреслюється саме в другій половині XIX ст., коли українська література постає як цілком розвинута художня словесність, як цілість. Це уможливило в поезії досягнення світового рівня, передусім пов'язані з поезією І.Франка та Лесі Українки, але рівночасно і з творчістю В.Самійленка, Б.Грінченка, А.Кримського та ін.

Франка як філософського поета вирізняє органічність аналітичного та узагальнюючого мислення, широка освіченість, багатий життєвий досвід та здатність до його надособового поетичного осмислення. Розуміння повноти й повноцінності буття пов'язане для

Франка з незалежністю мислення, соціальною активністю, особистісною суверенністю, гармонійною духовною цілісністю /"цілий чоловік", "одноцілісність людської одиниці"/. Тому в осмисленні життя і смерті як кінцевої суті явищ антитезою життя є не лише смерть, а й "не-життя" з його примарами, фікціями та оманами. Поетичні еквіваленти "не-життя" - духовна сліпота, духовне сирітство, духовна загибель /очевидний перегук із Сквородок/. Ідеал життєвої активності та вольової спрямованості має наслідком перерозподіл значимості багатьох традиційних для філософської лірики узагальнень: якщо "Бог" зберігає значення морального імперативу, то "доля", на відміну від поезії романтиків, майже втрачає свій фатальний сенс: наявність позитивного потенціалу звільняє від безвиході навіть найскорботніші роздуми.

Драматизм і конфліктність розвитку думки, гострота суперечностей, загалом складність екзистенційної та онтологічної проблематики у філософсько-поетичних творах Франка прийшли у явну суперечність із усталеною в поезії тенденцією дещо редукувати надмірну ускладненість форми і змісту, а свідоме прагнення розімкнути національну літературу у європейський та світовий контекст примушувало ще гостріше цю суперечність відчувати. Її розв'язання слідом за Франком рішуче і успішно здійснювали Лесь Українка, почасти поети-молодомузівці.

Поезія Лесі Українки становить винятково важливий етап національної філософсько-поетичної традиції, де ця остання набуває особливої потужності і водночас інтегрується із традицією світовою. Тут існує цілий ряд узагальнюючих, позаособистісних кодів: біблійний, історико-легендарний, екзотичний, фольклорний /народно-пісенний/, причому останній виступає в цілком новій якості - як міфопоетизм, як відродження міфологічного світообразу в його особливій здатності бути образним еквівалентом філософсько-поетичного змісту, зберігаючи національний тип світопізнання. Звідси бере початок найбільш органічна типологічна лінія в українській філософській ліриці ХХ ст. - лінія, умовно кажучи, "світо-творна", хоч рівночасно у філософській поезії Лесі Українки репрезентовано і альтернативну типологічну лінію, яку можна іменувати "неокласичною" або "культурологічною".

"Стримуваний вогонь" суто ліричної стихії високого мистецтва характеризує В.Самійленка, самотнього поета рубежу століть, у творчості якого явлено різні шляхи сублімації погамованого ліриз-

му, серед них і шлях філософсько-поетичної рефлексії. Саме він суттєво збагатив українську філософську лірику тим антропокосмізмом, що становить у світовій поезії одну з чільних ознак цього типу творчості. Місце цього поета в ряду М.Старицький - В.Самійленко - М.Вороний - Леся Українка - М.Рильський та неокласики¹ - власне і дозволяє коректно прокреслити самий ряд, ту другу із головних типологічних ліній української філософської поезії, значення якої пов'язане з винятковою актуальністю в часи її становлення цього опору вимушеній дефансивності української поезії та її літератури, культури в цілому.

Рубіж століть і особливо початок ХХ віку приніс чимало явищ, імен, творів, що потребували би включення в цей начерк філософсько-поетичної традиції. З огляду на обсяг і головні завдання дисертації натомість вирішено взяти з цього періоду лише одну, якомога репрезентативнішу пробу, в якості якої обрано цикл поетичних мініатюр Б.Грінченка "Зернятка". Якщо пристрасний роздум про національно-духовне буття свого народу в цьому циклі сприймається як вияв шевченківського начала, то домінування етичної проблематики в її загальнолюдському окресленні через Франків "Мій ізмарагд" сполучене із давньою поезією, з учительною літературою, а проблематика автентичного буття, життя "немарного" - із Сквородою.

Глибинна сполученість із фольклором, як і в усій філософсько-поетичній традиції, постає засобом кодифікації та збереження морального досвіду, тієї надпобутової мудрості, яка і є сферою "філософії" для індивідуальної свідомості.

Розділ II. Типологія української філософської лірики ХХ ст.

Уже можна було бачити, що освоєння самого "масиву" філософської лірики доцільно провадити за допомогою типологічного порівняння та зіставлення, залучаючи як синхронну, так і історичну /контенсивну/ типологію. Відправним моментом такого дослідження є коректна побудова самого типологічного ряду, перевірка його складників на функціональну та ціннісну співмірність. Пошуки адекватної методики аналізу філософської лірики загострюють увагу передусім на її змістово-проблемній специфіці, а разом і на засобах естетичного втілення. Таким чином, у цьому розділі поєдна-

¹ Див.: Бондар М. Творчість Володимира Самійленка // Самійленко В. Твори. - К., 1990. - С.29-30.

но історико-описовий, почасти й монографічний аспект із заявленими теоретичними завданнями.

За окрему структуру у складі системи і рівночасно за модель-тип тут узято тип філософського поета із його стійкою, визначальною схильністю до буттєвої проблематики, до граничного масштабу узагальнень, до думки про людину в її родовій суті. Тип поета, спадок якого становить його індивідуальну гіпотезу буття.

У ХХ ст., коли в українській поезії остаточно окреслюється означений тип, маємо щонайменше три виразно самобутні типологічні ряди.

I - це поети буттєвого розмислу у міфопоетичній світобудові - В.Свідзинський, молодий П.Тичина, Б.-І.Антонич - поети безпосереднього, часто необ'єктивованого світопізнання із сильним пантеїстичним, загалом натурфілософським забарвленням.

II - поети інтелектуально-філософського типу, опертого на всю "знакову систему" культури світової, котра відіграє роль "другої", хоч і достеменної, реальності, а часом може претендувати і на роль "першої". Це неокласики, передусім М.Зеров; це М.Орест /який, проте, певною мірою синтезує I і II лінії/, це Олег Ольжич та ін. поети, у власній національній традиції найтісніше пов'язані з філософсько-поетичним інтелектуалізмом Лесі Українки.

У межах цих двох розгалужень, як бачимо, знаходять місце і визначні поети української діаспори: до I можна додати також О.Стефановича, О.Лятуринську. Але доцільніше розглядати їх як лінію осібну з огляду на ті карби, що поклав на їхню творчість "феномен еміграційного поета" /Б.Рубчак/ - і це окреме завдання.

Нарешті, III лінія - поети, що в умовах суворого філософсько-світоглядного диктату та перерваного зв'язку з першими двома не лише вираховували саме існування лірико-філософської творчості, а й спромоглися на значні здобутки в ній: В.Мисик, Л.Первомайський, І.Муратов, пізні М.Рильський та М.Бажан /Йдеться про посилення і нову якість філософичності, притаманної і раніше цим двома останнім поетам/.

Пропонована типологія не претендує ні на вичерпність, ні на жорстку систематику - вона є наслідком початкового осмислення матеріалу під кутом нашої проблеми і залогом у подальшому, глибшому його дослідженні.

П.І. "Світотворна" лінія /Б.-І.Антонич, В.Свідзинський/.

Перша з означених типологічних ліній, постаючи як найбільш

самобутні і національно-органічна, багато вживить у своєрідній реконструкції всієї амплітуди можливостей української філософської лірики за рахунок інваріантів вимушено перерваних у своєму розвитку і надовго вилучених із обігу. Творчість Антонича та Свідзинського /ранній Тичина порівняно з ними краще освоєний у дослідженнях Б.Корсунської, Л.Новиченка, С.Тельника та ін./ відкриває оригінальні шляхи втілення поетичної буттєвої рефлексії, а поезія Антонича, до того ж, дає рідкісну можливість "вчитати" в ній самій його концепцію філософської лірики, природи та можливостей жанру. Деклароване поетом прагнення вникати "у дно, у суть, у корінь речі, в лоно" втілювалося шляхом "усвідомлення самого себе в цій суті, в корені речі" /М.Ільницький/, а шлях цей пролягав через виняткову інтенсивність поетичного пізнання, тлумаченого як інтелектуально-екстатичне осягнення світу у подвійній природі самого процесу, у необхідності обох відмінних принципів, що відбилося й на композиції збірників "Зелена евангелія" та "Ротації" /чергування "глав" та "ліричних інтермеццо", тобто інтелектуальної рефлексії і сприйняття спонтанно-емоційного, інтуїтивного/. Дуалізм думки і чуття як характерний для філософської лірики "онтологічний конфлікт" /В.Дауїотіте-Пакерене/ максимально загострений у Антонича і одночасно спрямований до пошукуваного синтезу. Витончена поетична рефлексія над самим процесом творчості відслоняє такі його потаємні грані, як участь несвідомого, підсвідомого, "гріховність" /О.Ільницький/ і караність. Ця гетевська тема дістає в Антонича нові розуміння як певний поклик реальності, звернений до людини у пошуку ще недосягнутого порозуміння. Цю складність семантичної будови необхідно брати до уваги і коли йдеться про релігійно-філософські шукання поета, розгалужені й суперечливі. На відміну від В.Свідзинського, що зберігав у край несприятливих обставинах цілісність, "сонячну віру", - Антонич як людина іншого психічного типу, що мала до того ж безпосередніший доступ до духовного клімату Європи, проникливо вгадав перспективи розвинутої цивілізації, яка культивує "зухвальство", "безумство" і нескінченні сумніви /подібний синдром відбили "Псалми" румунського поета Т.Аргезі, а в ретроспективі - поезія Лермонтова/. Самий характер поетичного узагальнення і поєднання масштабів вочевидь випливає із втілених тут духовних колізій. Сум"ятливий, здебільшого "енгармонійний" світ Антонича залишається на загал антропоцентричним, але поет шукає місця людини у справжній, ще непізнаній ієрар-

хії, виходячи із суттєвих для нього мотивів "приземності" та проминальності /обидва, зауважимо, взагалі належать до визначальних лірико-філософських конфліктів/. У результаті емоційно-психологічна та інтелектуальна амплітуда Антонича постає унікальною порівняно з "типовими" лірико-філософськими системами - більш раціональними, більш стабільними. Якщо, наприклад, лірико-філософська рефлексія Свідзинського, безпосередня і цілісна, - цілком "авторська", то в Антонича вона, суттєво доповнена "рефлексією відгуку", внутрішньо діалогічна, полілогічна.

Своєрідність Свідзинського в тому, що його філософічність - не така очевидна: вона постає радше не як рефлексія чи роздум, а як властивість самого світовідчуження. Це філософія людської "приналежності" природі /І.Дзюба/, звернена до глибин буття, зосереджена на незбагненному і внаслідок цього позначена не лише своєрідною міфологічністю, а й містичністю: тут домінують первісні, першопочаткові принципи духовного самовизначення людини. Таке безпосереднє світопізнання виявляє в цього поета колосальний поетично-філософський потенціал, у якому мислительне і фольклорно-міфологічне начала, свідомість індивідуально-особистісна і народно-поетична складають певну тотожність, вивільняючи значні експресивні ресурси і не меншу поетично-пізнавальну результативність. Це процес, подібний до могутньої активізації генетичної пам'яті: де інший поет послуговувався б відомими фольклорними символами - цей творить аналогічні свої, тієї ж природи або збагачує вже існуючі цілим спектром нових значень. Це достота та наївна свідомість, яка, пізнаючи дійсність, міфологізує її в живих істотах, мислячи їх як цілком реальні /позаяк міф не словесний жанр, а система уявлень, де думка ототожнена з її чуттєвим вираженням/.

Унікальність Свідзинського як філософського поета в тому, що він ніби долає свою суб"ективну авторську рефлексію, розрізнення свого сприйняття і самих об'єктів: тут недиференційована стихія свідомості і підсвідомості, древній синкретизм того сприйняття, для якого світ населений тасмичними істотами, часто навіть безіменними. Ця обставина переміщує подію в дочасове, всечасне, позачасове, - що має цікаві культурологічні відповідності - в архетіпах інших культур. "Міфологеми" Свідзинського і є його органічна, адекватна, змістовна форма розмислу про світ і життя, де щедрість "світотворення" поєднана з дитинчо довірливою безпосередністю. Такий є його шлях виявлення незмінних і вічних національно-етнічних

ричного побуту та історичних змін. Закономірно, що в лірико-філософській системі цього поета функціональною значимістю наділені казка, казковість: оповідь про неймовірне як про безсумнівне, - а також і суто язичницьке одухотворення стихій. Праслов'янські елементи в цій системі /ритуальні, магичні та ін./ - не наслідок праці над перекладом "Слова о полку Ігоревім" - радше причина звернення до "Слова..."

Свідзинський виразно передбачив той новий характер взаємодії літератури з фольклором, коли і міф стає вмістом філософського судження про буття, і всі трансформації фольклорних взірців спричинені тими ж цілями. Його як філософського поета вирізняє особлива беззисковість: він не домагається відповідей, відгадок, остаточних істин; світ сприйнятий тут як деність із усіма своїми таїнами, це - інший влях ліричного роздуму і пізнання, де домінують лірична сугестія, навівання, візії, чари, довіра до досягнутого у напівсні і "крізь обережну павість сну" /це заразом і продовження художніх відкриттів Франка та Лесі Українки, які, як показав Ан.Макаров, відкрили в українській поезії новий ліричний жанр - жанр поетичної візії, це і свій шлях втілення перипетій буттєвої думки - як станів муші, що пізнає, осмислює світ/. Наприклад, ностальгія за колишніми, забутими своїми втіленнями дає могутній поштовх думці, різко міняє ракурс сприйняття буденної сехвилиності.

У цьому зв'язку заслуговують на спеціальну увагу і адресати найбільш сугестивних поезій, що посилюють своєю неназваністю філософську медитативність.

Поетичні втілення феномена пам'яті у Свідзинського, як і його філософсько-поетичні обсервації категорії часу, і його дивовижна "антиутопія" "Умруть і небо, і земля..." належать до вершинних явищ лірико-філософської класики, з якою не випадково "резонують" /е, зокрема, численні промовисті перегуки з Тютчевим/. І доля самого цього поета, і доля його спадщини, досі по-справжньому не прочитаної, - як приклад лише частково відновленої справедливості - це докір і сучасникам його, і нащадкам.

Здійснена у дисертації реконструкція самого розуміння слова, мови у творчості Свідзинського засвідчує, що це розуміння також диктувалося завданням "писати в розмірі світовому" /Б.Пастернак/ - у "розмірі" буттєвого пізнання. У цьому зв'язку розкоже судження про камерність поета виявляє свою вульгаризаторську природу.

II.2. Парадигма буття в поезії неокласиків /М.Зеров/.

Належність спадщини неокласиків у її значній частині до філософської лірики пов'язана як із їхнім спільним поетичним спрямуванням, так і з особливостями творчих індивідуальностей. Виразно філософським поетом постає у своєму доробку Микола Зеров - чільна постать угруповання, найбільш послідовний неокласик як у теорії, так і в творчій практиці. "полігістор" із глибоко діалектичним пов'язанням національного та загальнолюдського в їхній непроставленості та взаємодоповнюваності.

Неокласикам властивий цілком особливий тип творчої саморефлексії, вельми далекий від домінуючого в їхній добі, але близький до того типу творчої особистості, що визначає в усі часи поета-мислителя. Поезія Зерова - явище досить незвичайне в нашій літературі, що підтверджується парадоксальними та взаемовиключними її оцінками. Перечитання її власне як філософської лірики допомагає їх дещо прояснити і узгодити. Ця поезія ґрунтується на буттєвій парадигмі, де виняткового і незамінного значення дістає культурний набуток людства. Реальні "сліпучі красавиці" /"Київ навесні ввечері"/ і "рельєф культурний рідної землі" /"Горленко"/ - явища для поета рівнозначні, сурядні. Сонети Зерова сповнені виразного передчуття майбутніх лих для культури: вульгарного перетлумачення, заборони на імена, вимушеного забуття. Як онтологічно важлива постає тут ідея наступності, спадковості в культурі. За образами культурних діячів /цикл "Культуртрегери"/ - "образ" традиції, потужна течія культури, неперервний зв'язок духовних попередників і наступників - всупереч культурному нігілізмові і безплатності.

Виразно філософське забарвлення мають урбаністичні мотиви Зерова, оскільки місто постає в нього як насамперед багатопланове культурне середовище. Внутрішня, позатекстова драматургія цих поезій полягає у здатності вбирати в себе знані читачем ідеологічні перипетії, сучасні авторові і наступні, даючи лірико-філософський ефект актуалізації та прирощення змісту. Попри "недіалогічність" унітарної ідеології, "опоненти" поета /історичний та національний нігілізм, хронопровінціалізм/ існують у "надтексті" як призвідці чи позивачі, як збудники похмурих і гірких передчуттів, сум'яття духу, розпачу думки, драми сподівань, шляхетно погамованих строгими формами. "Книжки і автори" засвідчують свою виняткову роль у становленні душі, у ґартуванні духу, закладенні

моральних основ. Сама незабутність давніх читацьких вражень постає як вірність собі, як наявність стрижневої основи особистості. Відлуння традиції - в тому ореолі пошани й любові до книги, що нагадує давніх поетів, і в тому бароковому візерунку, яким інкрустує поезії Зерова латинь.

Нерозв'язаний конфлікт дозрілої життєлюбності з поворотом життєвого циклу на спадний рух становить зміст ряду сонетів, що є перлинами української філософської лірики і найвиразніше спростовують розхоже уявлення про поезію Зерова як холодно-раціональну та "книжну". Філософсько-поетичне узагальнення ліричного переживання до рівня загальнозначимого, загальнолюдського зберігає тут неушкоджений кореневий зв'язок як із живою сучасністю, так і з живим понині в цих рядках людським "засмученим серцем". Так досягається оптимальна рівновага масштабу думки і неповторно-поетичного її втілення. У міфологічних, біблійних, історичних та літературних аналогіях і алюзіях поет знаходить не саму лише можливість інакомовлення чи поетикального оснащення, але власне суто філософський масштаб, філософську об'єктивацію: все вже було, бувало - і минуло, твоє горе і смуток не лише твої, їх переживали люди і сотні років тому, були вже подібні часи, проблеми, долі...

Органічно вписуються в цю поезію і питання творчості, літературного процесу, дискусій та полемік - як вагома грань буття, конкретний "modus vivendi". Але й тут Зеров володіє перевагою саме філософського поета: більш відстороненим, широким і тверезим поглядом. Його "самоозначення" - завжди відносно спокійне, правдиве, нещадне до себе, іронічно-поблажливе до опонентів і водночас непоступливе. Загалом же у "культурологічній" буттєвій парадигмі Зерова нагромаджена людством культура є водночас і "формою", і "змістом" буття: формою "прочитання" і потрактування емпіричної, плінної, буденної дійсності - і змістом головного, небуденного, вищого знання про цілі і сенс існування, про світ і людину, про час і вічність. Саме цій творчій меті підпорядковані строгі форми і "прекрасна ясність" стилю, літературні ремінісценції, вічні образи, алюзії та творені ними підтексти.

З погляду загальної типології української філософської лірики поезія неокласиків становить певну опозицію до "світотворної" лінії. Водночас є й елементи спільності: вони стосуються насамперед "позареалістичної" поетичної мови. Тобто різноспрямовані розгалуження єдиної традиції інтегруються саме кореневою рисою філо-

софської поезії: це потяг від оманливої видимості до прихованої, неявної суті, у пізнанні якої беруть активну участь уява, підсвідомість, інтуїція.

П.З. Розвиток філософської лірики в умовах заблокованості /В.Мисик, І.Муратов, Л.Первомайський, М.Бажан/.

Ще одна типологічна лінія в українській філософській поезії ХХ ст. склалася за умов не надто сприятливих: коли традиції та досвід були значною мірою зігноровані, відкинуті, перервані. Вислів Ліни Костенко "заблокована культура"¹ влучно характеризує і загальнокультурну ситуацію під ідеологічним пресінгом та майже наркотичною дією тієї "простоти тоталітарного мислення", про яку говорив видатний філософ сучасності М.Мамардашвілі: "Вона роз"і-дає людину зсередини, проникаючи в підкорку мозку"².

Творчість названих тут поетів склала в підрадянський період магістральну лінію розвитку філософської лірики, засвідчивши у цих умовах незникомість жанру, його незнищенність, своєрідну регенерацію із реальних потреб літератури, яка силою своїх внутрішніх законів нездоланно прагне повноти й повноцінності.

Нині творчість цих поетів, осмислена в її цілісності і завершеності, до певної міри вже випробувана часом, може бути поцінована в цій її якості більш об"єктивно. Маючи виразний вплив на розвиток сучасної лірики, вона дедалі розгортає, реалізує в часі свій лірико-філософський зміст, являє читачам усе нові його глибини.

Слід достатньо чітко уявляти собі, що згадувана "магістральна лінія" постала саме такою радше через обставини екстралітературні: ці поети творили в пору вимушеної відсутності в літературі багатьох своїх попередників та сучасників. Разом з тим вони мали змогу відчутти на собі дію процесу часткового повернення літературної спадщини під час "відлиги" 60-х років - і дію нових "заморзків", для української культури вельми відчутних: тривалого періоду суспільної стагнації.

Поетичний матеріал переконує, що для структури лірико-філософського твору є типовим підведення певних видових понять під

¹ Див.: Ліна Костенко. Геній в умовах заблокованої культури // Літ.Україна. - 1991. - 26 верес.

² Мамардашвілі М.К. Мисль под запретом // Вопросы философии. - 1992. - № 4. - С 74.

ширші родові: шляхом розгорнутих уподібень, співвідношення мину- щого з вічним. Уже в самій такій побудові читач дістає "сигнал", що мовиться про безвідносно важливе, про істини глибинні, які здо- буваються аналітично і часто є запереченням очевидного. Спосіб ви- словлювання має руйнувати інерцію звичного сприйняття "в рамках явищ": для цих творів характерна світобудова, де час і простір співвідносні з вічністю та безконечністю. Показово еволюціонують характерні для класичної поезії форми вираження авторської свідо- мості: зростає питома вага особистого досвіду та індивідуального переживання. Інша річ, що філософський поет розглядає людину, от- же й себе, як "точку прикладання загальних закономірностей" /І.Се- менко/.

Деякі своєрідні лірико-філософські структури можна вважати відкриттям розглядуваних поетів /мова про специфічні, власне ху- дожні відкриття: вони можуть виникати незалежно в різних митців/. Серед них характерний варіант, коли давній спомин, оживлений уя- вою в усій пластичній конкретності, освітлюється і вивіряється наступним досвідом /Л.Первомайський. Старість. Давне фото; І.Мурат- тов. Іволги/. Одніні "часів" життєвого циклу, до яких часто апе- лєє філософська лірика, дістають розширювального онтологічного змісту через свою співмірність із досвідом кожної людини, здатні збудити її спогади і водночас заохочують до ширшого осмислення пережитого, що примножує їхній сенс і цінність до рівня загально- людського. Так, зокрема, світ спогадів дитинства із теми, що "до- рівняє собі", перетворюється на сферу ціннісного осмислення буття. Рівночасно ті спогади стають засобом чуттєвої конкретизації, об- разного доведення думки, тези, певної істини, знання мимовільної раціональності, умоглядності.

Поняття життєвого досвіду включає в себе в цьому випадку і досвід власне творчий: теми творчості, поезії, поета вельми харак- терні для української філософської лірики. Це творчість як діяння, як вища чи найяскравіша форма самореалізації людини, опредмечуван- ня її краших, сутнісних рис та можливостей, нарешті як оскарження маґноти й швидкоплинності людського існування та безслідності зник- нення. Суворий кодекс творчості та лицарська вірність йому домінують у Л.Первомайського /зб. "Уроки поезії"/; В.Мисик більшою мірою цю тему об"єктивує /Рудакі. Хайям. Климентій. Кіто;/; І.Муратов - най- більш безпосередньо співвідносить її з життям природи. Але в усіх випадках філософський потенціал теми надає творам ширшого буттєво-

го змісту.

Прикметну типологічну рису української, філософської лірики становить її відчутний зв'язок із фольклором, народнопоетичною стихією. Через переважання етичної проблематики, а також і через певні історичні особливості розвитку філософсько-поетичної традиції – колективна народна свідомість постає тут /різним чином і на різних рівнях/ як авторитетна і випробувана система цінностей. Відгомони у творах В.Мисика та інших поетів української думи про втечу трьох братів з Азова, як і філософсько-поетичні вирішення теми небуття дають можливість простежити особливості вияву фольклоризму у філософській поезії.

Принципово відмінна риса – потужний шар образів та ремінісценцій "культурологічних" з їхньою підвищеною функціональністю, структуруючою здатністю у філософській ліриці. Амплітуда творчих варіантів тут дуже значна: від версії-варіації до різкого переосмислення. У такий спосіб філософсько-поетичний твір найактивніше взаємодіє із "фондом спадковості" світової культури. Для української філософської лірики ця особливість пов'язана із такою драматичною сторінкою, як розгром неокласиків. Проте поезія зберегла їх досвід художнього перетворення вічних образів у "знакову систему" культури, яка постає нарівні з чуттєво-пластичними еквівалентами буттєвих проблем та ідей: посилення на стійкі значення активізує сприйняття і стимулює читацьку співтворчість. Ця образність "другого ступеня" найкоротшим шляхом виводить лірико-філософський твір у сферу загальнолюдських ідеалів та цінностей. Звернення до цієї сфери у поезії ХХ ст. стимулюються гранично напруженими духовними ситуаціями, що схиляють шукати опертя у стійкості підставових цінностей.

Цими ж обставинами прикликаний і такий жанровий різновид філософської лірики як притча, що має в українській традиції глибоке коріння та чималий досвід. У цьому зв'язку в дисертації розглянута антиномічна інтенціональна протиставленість притчі – і так званої "ідеологеми" із властивою їй жорстко категоричною однозначністю. Притча з її здатністю схилити до неупередженого, нового погляду на речі /викликати "переміну ума"/ чи не оптимально розв'язує одну з кореневих суперечностей філософської лірики: потребу висловлювання "непрямого", але виразного в своїй глибині і значущості. Притчі Л.Первомайського, В.Мисика, Д.Павличка та ін. поетів, як і своєрідний "ефект відсутності" їх, наприклад, в І.Муратова,

підтверджують індивідуальність лірико-філософських систем, одночасно дезавуюючи деякі стійкі хибні уявлення відносно самої природи жанру. Лірико-філософський тип обдарування виявляє в аналізованих текстах свій особливий спротив, опір соціальній тотальності, заснований на особистісних ресурсах.

Цей спротив у запропонованих історією обставинах міг прибирати різного вияву, що можна бачити особливо наочно у індивідуально-творчому, монографічному аспекті дослідження. Пізня лірика М.Бажана, також іще недостатньо "прочитана" саме як філософська лірика, примушує переосмислити деякі моменти його творчої біографії, як схильність до ліро-епосу, монументальність, циклічність, як своєрідність його ліризму. "Прощальною" лірикою поета додатково вивірено деякі проблеми теорії філософської поезії, про які вже йшлося: феномен пам'яті, особистий досвід як вияв універсальних зв'язків та законів, шляхи узагальнення, синтезу, недособістисного і надпобутового осмислення, передумови лірико-філософського вирішення найбільш масштабних і важких тем, як, зокрема, тема небуття. Завдяки деяким саме індивідуально-творчим особливостям, як синестезія, музично-живописна пластика, як виняткова шляхетність почувань, - прощальний цикл Бажана постає втіленням творчої енергії опору силам зла, забуття, трагізмові дійсності, ентропійній інерції.

Непопулярність "метафізичної" тематики в тій літературі, в якій творили В.Мисик, Л.Первомайський, І.Муратов, М.Бажан, примушує думати про не реалізовані ними можливості філософсько-поетичного хисту і водночас подивляти з їхньої відданості цій лінії творчості всупереч усім табу. Коли І.Муратов визивно давав своїм творам такі назви, як "Філософська елегія", "Філософські мініатюри", коли Л.Первомайський включив до збірки "Древо пізнання" досконалі поезії про смерть, про небуття /"Спідометр", "Срібний автобус"/ - це були свідомі зусилля, спрямовані на збереження в поезії лірико-філософської гілки. Можна нарікати на певну раціоналістичність їхньої творчості, на збідненість суто інтуїтивної частини філософсько-поетичного спектру тощо, але не слід забувати, що саме зусиллями цих поетів філософсько-поетична традиція за таких обставин була збережена й продовжена.

Ц.4. Проблема автентичного буття /В.Стус/.

Визначення "філософська" у словосполученні "філософська лірика" засноване на "філософії" у тому широкому, вільному, дещо "секюляризованому" і навіть опобутовленому розумінні "філософії", в

якому "філософом" є людина, що замислилась над життям. Для цієї особистісної, неklasичної, несистемної філософської рефлексії, для певного її рівня /не початкового, досить високого/ закономірним і необхідним стає питання: як потрібно, як належить жити мені як людині? А звідси, цілком неминуче - чи так я живу? Що слід робити, аби узгодити своє уявлення про належне буття із своїм життям, яке воно є? Що цьому перешкоджає в мені і довкола і чи в змоззі я, людина, подолати ці перешкоди? Це коло питань становить проблематику автентичного буття, констатовану дослідницею литовської філософської лірики як "драма автентичності"¹ і характерну також для української філософсько-поетичної традиції в якості однієї з її провідних змістовних ознак. Наявність цієї проблематики можна було бачити ще в давній поезії /1.3/. Світ, за Скворородою, постійно "ловить" людину: занурює її побут, у турботи про хліб насущний, спокушає надмірними благами, зіштовбує з іншими людьми, з їхніми часом відмінними життєвими наставленнями. Неможлива втеча від життя в усій його складності, від нерозв'язно-подвійної, емпірико-трансцендентної природи самої людини - ні в житейську метушню, ні в абсолютну споглядальну духовність, не порушивши при цьому найважливіші зв'язки між людиною і світом. Конкретизація і втілення цих мотивів у різних поетів, від І.Величковського та Сквороди, акумулює досвід уступу на шлях усвідомленого і осмисленого життя з безумовним у цьому випадку приматом життя духовного.

Вплив Сквороди наявний і в російській філософській поезії /М.Заболоцький, А.Тарковський/, у складі ж української філософсько-поетичної традиції цей "ген" простежується дуже чітко, як і в самому складі національної духовності. Поширюваний на самий спосіб життя як іще одне "творіння" митця, цей вплив визначив у українській філософській ліриці значну питому вагу проблематики автентичного буття. У Шевченка він виявлений ще й історико-біографічними обставинами, котрі посилювали драму автентичності як заповітне прагнення сягнути ідеалу попри нездоланні перешкоди, всупереч долі. В незгоді з обставинами, з добою може виявитися навіть такий "гармонізуючий" талант, схильний до "замиреної колізії", як В.Свідзинський. Основним джерелом драматизму здебільшого все-таки ставали перешкоди зовнішні, але шляхетність поезії виявлялася ще й у тому, що перед цими історичними чи соціальними перепонами лю-

¹ Дауєтате-Пакерене В.В. Литовская философская лирика. Автореф. ...д-ра филол.наук. - Вильнюс, 1933. - С.27.

дина насамперед підвищувала вимогливість до себе саме як до людини. Промовисті приклади подає, зокрема, поезія В.Мисика: з виданням творів, недрукованих за життя, коло його лірико-філософських роздумів помітно розширилося і сенсожиттєва проблематика виявила тяжіння саме до цієї колізії: життя у злагоді, у відповідності із собою, із своєю системою цінностей та нерозв'язність певних ділем на цьому шляху.

В дисертації акцентовано, що ліричний герой нетотожний авторові - це у філософській ліриці ще й показник іншого, вищого ступеню узагальнення: прагнення мислити про життя як про долю і як про буття, а про себе як про людину взагалі.

З другого боку, ми не можемо цілком абстрагуватися від філософського поета як конкретної людини, оскільки йдеться про згідність його власного життя сповідуваному ідеалові, а часто й про ціну, якою оплачена досягнута чи недосягнута відповідність. Поезія В.Стуса постала як "граничне" втілення проблематики автентичності: вже не як драма, а як висока трагедія. Це засвідчив самий шлях її до читачів, як і шлях поета до свого народу, до землі, що прийняла його прах. Значення цього досвіду універсальне і великі ті моральні уроки, які належить взяти з його творів як художніх свідчень про шлях митця, що беззастережно здійснив свій вибір і дотримував його свідомо й неухильно.

Від самих витоків означена проблематика постає в поета органічно сполученою з долею України, її народу, з драмою національної історії. Рівночасно вимагає розв'язання і проблема власного життєтворення. Саме в такій неподільності цей проблемний комплекс від першопочатків поетові притаманний: прихід до нього, становлення й утвердження перебувають за межами власне творчості, де перед нами лише розширення й поглиблення проблем, наповнення особистим досвідом, життєвим і духовним, екзистенційна ідентифікація з собою як повноважною частинкою цього народу, що відчула поклик і обов'язок бути його речником. Готовність до кінця виконати це призначення надає ліричному героєві Стуса, надто у зрілий період, рис трагічного стоїцизму. Але якщо М.Коцюбинська виводить їх із філософії екзистенціалізму, з якою поет був ґрунтовно ознайомлений¹, то, на нашу думку, стоїцизм Стуса лише дістав у екзистенціалізмі підтвердження, взагалі ж визірвав у ньому самому як немину-

¹ Див.: Філософ. і соціологічна думка. - 1990. - № 2. - С.101.

ча реакція на систему, з якою людина цього типу жодним чином не може порозумітися, співіснувати. Про це говорив, захищаючи Стуса та інших політ"язнів, академік А.Д.Сахаров: "Так життя людини ламається до кінця, як відплата за елементарну порядність і неконформізм, за вірність своїм переконанням, своєму "я".

І нарешті, стоїцизм Стуса у певному розумінні є "генетичним", спадковим, - виходячи з досвіду національної історії, так емоційно ним осмислюваного і так особистісно переживаного. На загал це той рівень самоусвідомлення і життєвого самовираження, де національне змикається із загальнолюдським і конкретно-історичне із сучасним. Стус - поет блоківського прийняття дійсності, але до тих меж, поки вона для нього прийнятна. Пробним каменем цих стосунків стало поняття "краю", Вітчизни, України. Стрижневий сюжет його лірики - муки любові-ненависті до землі, якою і для якої живе, заради якої приймає всі тортюри, в якій бачить і мету, і джерело стійкості, і мірило справжності. Серед поетів, домінанту творчості яких склала любов до батьківщини, напевно, лише у Стуса ця любов постає таким нерозв'язним вузлом суперечностей, так єднає пристрасність і тверезість. Тут самопізнання національного характеру і національної історії сягнули нового рівня: виняткова сила почуття поєднується з ясною думкою, з відстороненістю погляду на себе, долю, шлях - з філософсько-поетичною самооцінкою в епохальному масштабі.

Виразну суперечність відзначив М.Ільницький: в умовах, для творчості найбільш несприятливих, поет, усупереч усьому, справді був у своїй творчості наодинці з собою, вільний від обставин і оточення, відкритий світові¹. Самотність як поетична тема Стуса - не самотність і не брак рідних духу; але кардинальні проблеми свого буття людина справді розв'язує сам-на-сам із собою, вирішальний вибір робить сама. Коли ж самотність постала як ув'язнення, то була найгірша її подоба, але сама вона вже була достатньо знана. З певного моменту все подальше вже відоме - значить себе, його можна передбачити: "Довіку не буде із мене раба, / душа по-неважає полоня".

Перед лицем усіх випробувань єдино необхідним виявлялося залишатися собою. Коли вибір здійснено, людина вивільняється цілковито. Очищена стражданням, не ухилившись від тягара покликання, від свого хреста, - вона перевершує всі свої можливості, вивиду-

¹ Див.: Вітчизна, - 1990. - № 3. - С.14.

ється до титанізму.

Аналогія Стус - Шевченко спершу постала як красномовний збіг: обидва загинули у віці 47 років. А далі почала розширюватися, доводячи свою не випадковість, різку подібність у самій лінії поведінки поетів за нестерпних обставин. Численні шевченківські ремінісценції в Стуса, що мають безумовно концептуальний характер - лише найочевидніший прояв цієї спільності, що виводить до визначальних життєвих принципів.

На шляхах вираження екзистенційно переживаної долі поезія Стуса поєднує в собі підвищену емоційність і підкреслено, демонстративно умоглядний, інтелектуально-конструктивний підхід. Той Стус, якого відкрили співвітчизники за виданням 1990 р., насамперед вражає саме емоційною інтенсивністю поетичного життєпізнання. Взагалі ж він з однаковою необхідністю розробляє обидва основні різновиди філософської лірики: той, де читач залучений у пошуки істини і сенсу, і той, де думка ширше, поглинута цим пошуком настільки, що вже ніби не потребує співучасті та співпереживання, де надзвичайно високі інтелектуальна напруга, онтологічне переживання-процесу осягнення буття і де колізії розв'язуються майже як математичні рівняння. У збірці "Веселий цвинтар" ця розмисловість виражена дуже, в останній книзі "Птах душі", доля якої залишається невідомою, судячи з автохарактеристик у листах, домінує "прозове", "печально-спокійне" начало. Запаморочливі стилістичні перешади, як у вірші "Гойдається вечора зламана віть...", не порушують стильової єдності, надмірної цілісності поезій, що стали втіленням здобутого, вистражданого життєрозуміння.

Сни, спогади, візії стають і способом переживання відібраного разом з волею природного життя, і способом додумування найважливіших думок. Нічна сюрреалістична вивільненість і зашифровує, і водночас прояснює їхній зміст, саме ж переживання їх інтенсивне, як і переживання достеменною дійсністю або ж, компенсаторно, - ще яскравіше й потужніше.

Стус митець дуже сучасний у своїй поезиті, у своїх пошуках. Але він поет твердого і певного ґрунту, глибинного відчуття традиції. Найочевидніший її прояв - фольклорна стихія, прикликана, як і у Свідзинського, для розв'язання саме філософських завдань. Яскраво виявлена в нього і така специфічна риса української філософської лірики, як своєрідні гіперболи, створювані подвоєнням понять /про них мовилося у розділі П.і./ . У Стуса вони відбили

особливу зосередженість на своїх заповітних думках, граничну сконденсованість ідей, дошукування суті і долання опору обставин, нарешті необхідність все здобувати в самому собі: силу, віру, стійкість. І в потребі духовного самозбереження – самозаглиблюватися, усамітнюватися в собі, здійснювати втечу в себе. У випадку Стуса перед нами максимальна відповідність "орослу", "легенди" і реальної людини, слова і діла, наставлення і всієї лінії життєвої та творчої поведінки.

Розділ III. Поетика філософської лірики.

Окремий розділ, присвячений питанням поетики, у структурі даної дисертації потребує вмотивування, оскільки і в попередніх розділах цим питанням постійно приділялася увага /філософсько-поетичний потенціал літературних і, ширше, культурологічних ремінісценцій та образів, міфопоетизм української філософської лірики, художня функціональність парадоксальних та оксिमорних висловлювань, своєрідного гіперболізму подвоєних понять, поетика параболічності, притчевості, підвищена контекстуальність лірико-філософського твору тощо/. Але, на наше переконання, саме на рівні поетики найбільш суттєво й очевидно виявляється специфіка філософської лірики як жанроутворення /як і специфіка філософського метажанру взагалі/. Більше того: пошукований "модус переходу" буттєвої поетичної думки у явище власне художнє виявляється також саме у сфері поетики, у сфері одиничного дискурсу в його унікальності і водночас підвладності певним закономірностям.

Щоправда, широкий фронт сучасних студій поетики відзначається суперечливістю думок і підходів. Але результативність і надійність саме поетологічних досліджень уявляється навіть і за цієї обставини безсумнівною.

Виходячи із системності поетики філософської лірики, її цілісності, організованості, структурності, дисертант засновується на тому, що вже сама розробка матеріалу української філософської поезії виявила цілу низку суттєвих особливостей: своєрідність і поетичного узагальнення як "укріплення" думки, і суб"єктно-об"єктної організації творів, і шляхів об"єктивації, "відсторонення" як поетичного роздуму – переживання, так і самого традиційного ліричного героя; рухливе, але із своїми певними константами, співвідношення "ratio" та "emotio", велику питому вагу і досить певні виразні функції фольклорної стихії, особливості часово-просторового континууму. З широкого кола цих особливостей /перелік тут не вичерпа-

ний/ у Ш розділі розглянуті чотири: ключові образи, запитальні конструкції, антитеза і афористичність. Їхній вибір продиктований як належністю до більш значимих, так і недослідженістю в якості компонентів поезиї філософської лірики, нарешті тим, що творчість розглянутих тут поетів дала багатий матеріал для цих конкретних досліджень, що розуміються як завдання загальної поезиї.

Ш.1. Ключові образи /наскрізні, домінантні, повторювані/, що становлять важливу особливість цілого філософського метажанру, у філософській ліриці активно сприяють тому "прирощенню змісту", його "самозростанню", яким відзначається художнє і найбільше поетичне слово. Це стійкий показник як сучасної, так і класичної філософської поезиї. Тому про ключові образи так чи інакше /принагідно/ заходить мова майже в усіх присвячених філософським поетам працях. При цьому між дослідниками виникають певні розбіжності, що свідчать принаймні про різну міру виявленості, очевидності таких образів, а також про їхню поліфункціональність у поезиї О.Пушкіна, Б.Баратинського, М.Заболоцького, П.Антокольського, Л.Мартінова, О.Твардовського. Незалежно від того, чи взято ці образи із сфери понять узагальнених, абстрактних, а чи з предметної, буденної конкретики, - кожен з них для поета "входить до кола найдорожчих його етичних цінностей" /І.Ростовцева/. Саме про це свідчать і повторювані, багатоскладові у своєму змістовому наповненні образи Антонича /веретено, пісня, думка/ або Свідзинського /сад, сонце, день, думка/ - особливо в складі їхніх художніх систем, позначених зосередженістю поетичного мислення. У цьому випадку смислові зв'язки виникають не лише у творах, а й поза ними, в зоні їхньої взаємодії, підтримуючи стабільність контексту і вимагаючи від читача пізнавальних зусиль, активного асоціювання, роботи уяви. Рівночасно за цими ж образами чітко прочитуються як ціннісні орієнтації, так і етичний кодекс поета.

В колі ключових понять і образів, які виявляються близькими чи спільними для поетів однієї епохи, однієї поетичної традиції, окреслюється і менталітет як тип духовності - кінцевий результат біосоціогенезу конкретної людської спільноти, передовсім етносу, співвідносний з поняттям національного характеру, але більш об'ємний. Дуб, полин, пісня, шлях, птах в українській поетичній традиції, сплучаючись рівночасно з традицією фольклорною, постають як опорні об'єкти національного світорозуміння. До таких належить в українській поезиї і образ саду, як про те свідчать його філософ-

сько-поетичні модифікації у В.Свідзинського та ін. поетів. Тому саме цей приклад обрано для більш деталізованого і поглибленого аналізу природи ключового образу у лірико-філософській творчості. Сад, зокрема, означає обжиту людьми частину природи, "ближній план" реальності, де людина опредмечує і утримує себе: дальній план протистоїть цій стабільності і надійності як щось менш знане і дружне. В цьому якісному розрізненні планів сад є "знаком" і мірилом гармонії, ладу, він розмічує людині природний циклічний відлік часу і саме людське житло є ніби його частиною. Відсутність саду в цій системі вичерпно втілює драму нездійсненності автентичного буття /"У рідній моїй стороні..." В.Свідзинського/. Сад стоїть "в ключі" теми виходу з рідного дому в життєві мандри, тому апеляції до нього сповнені елегантною словидальністю. Достоту іконописна мадонна Свідзинського /вірш 1933 р. "Мати"/, прекрасна і сумна, також постає на тлі саду і це найкраще тло для образу материнства - "радості світу".

Стосовно до української філософської лірики образ саду може бути виразним підтвердженням системного характеру не лише творчості філософського поета, а й цілої національної філософсько-поетичної традиції. У межах цієї традиції означений образ наділений багатоманітним, широким асоціативним спектром, що йде від поезії давньої, від "квітучого" стилю барокко, де довкола образного ядра функціонувало безліч образів похідних /В.І.Крекотень/, що по-своєму полегшило й переведення у план умовний, абстрактно-переносний /"Сад поетичний", трактат М.Довгалевського, "Сад Божественних пісней..." Г.Сковороди/, - а з другого боку закріпило і його конкретно-поетичне оприйняття. "Вечір" Т.Шевченка, більш відомий за першим рядком "Садок вишневий коло хати..." - своєрідний "оптимум" людського існування; його узагальнююча і "моделююча" здатність особливо проявляється, якщо пам'ятати обставини написання: у Петербурзі, в ув'язненні.

Цілком конкретні "сади" різних поетів криють у собі цю "пам'ять" самого образу, збагачуючи і розширюючи свій зміст. Сама природа цих образів така, що їх філософські значення народжуються не так із конкретного, безпосереднього враження, як із спогаду, візії, сповіді - "на тлі іншої реальності" /М.Ільницький/: саме тоді найбільш повно реалізується їхня здатність вбирати в себе сенсожиттєву семантику поетичного світопізнання.

III.2. Задатальні конструкції. Філософська лірика далася не є

поезією самих тільки підсумків, афористичних висновків, відповідей. Дуже часто, надто ж у нашому столітті, де поезія саме питань, відбиток "запитальної ситуації людини" /В.Дауїотіте-Пакерене/. Для української філософсько-поетичної традиції взагалі вельми характерна саме домінанта запитання. У поезіях Лесі Українки запитальні конструкції посилюють характерну інтонацію роздуму вголос, знаменують сприйняття цілого плину життя як полілогу, диспуту, як колосальної духовної роботи осягнення. Можна твердити, що це спосіб думання, яким філософська лірика послуговується максимально, бо пошук питомих істин буття не менш важливий за самі істини, бо в межах кожного окремого життя потреба їх постає зново - постає саме як запитання:

Як навчить байдужих почувати?

Як розбудити розум, що заснув?

Як час вернуть, що марне проминув?¹

На конкретних прикладах у цьому розділі показано, що у своєму граничному вираженні ці лірико-філософські запитальні конструкції тяжіють до "риторичності" в тому розумінні, що є запитаннями без надії на відповідь. Знаменний парадокс полягає в тому, що у сфері цих буттєвих запитів ще більш "риторичними" стають часом відповіді, надто коли вони притягнуті для завершеності, "симетричності" мислительної побудови. Очевидно, маємо тут справу з іншим, не побутовим призначенням запитання як форми думки. Сама постановка питання вже може бути доконаною дією: воно існує, бентежить, стає фактом свідомості, обіцяє пошук істини, рух у напрямі до неї.

Ш.3. Антитеза в ретроспективі літературного розвитку постає досить універсальним засобом виразності. Генетична її належність до рефлексії суто філософської вимагала в цьому розділі ширшого філософського контексту /Гегель, Фейєрбах, взагалі антитетичний спосіб мислення/. В антитезі поетично значимою виявляється не так єдність протилежностей, як їхня боротьба, протистояння. Саме виявляючи суперечність, антитеза стає провідником важливої функції літератури - "захисної і оздоровчої" /І.Дзюба/. Тривала практика згладжування і "скасування" суперечностей мала своїм наслідком і "теорію безконфліктності", і "лакування дійсності", і "рожевих" героїв без страху і докору, оскільки буттєві опозиції як життя - смерть, свобода - неволя, ілюзія - реальність не лише відіграють

¹ Леся Українка. Твори: В 10 т. - К.: ДВХЛ, 1963. - Т.1. - С.216.

роль структуруючу, а й реалізують індивідуальну поетичну "гіпотезу буття". Антитеза не є прерогативою виключно філософської поезії, однак саме тут вона виступає як принцип світосприймання, зображає характер світоглядного гносеологічного феномена, що надає творові і, ширше, творчості філософського поета особливої привабливості контрастів та несподіванок, захоплюючих перепадів "думки - переживання".

У практиці розрізнення рівнів поетичних антитез визначальними все ж є антитези "філософсько-поетичного типу" /"Лермонтовская энциклопедия"/ і ті, що їх іменують "сюжетотворними опозиціями" філософської лірики /Р.Співак/ і зараховують до "вищого, граничного рівня образного узагальнення /Н.Лейтес/. Дослідники та перекладачі неодноразово відзначали потужні філософські антитези в поезії німецького бароко /особливо Тридцятилітньої війни/, у творчості Гете, Лермонтова, концепційне значення певних антитез у творчості інших видатних поетів /антитеза плакати - сміятися у творах Шевченка¹/, пов'язаність із світоглядними особливостями творчості. Адже визначивши присутні життєві опозиції, поет тим самим окреслює обриси свого світотвору /Тютчев, Антонич/. Але, як можна пересвідчитися, для антитези і як стилістичної фігури, і як означення будь-якого змістовно-виразного контрасту "розв'язання", "зняття" не є обов'язковим. Більше того, антитеза нерозв'язана, ніби зупинена в моменті зіткнення чи нестійкої рівноваги полків - виразніша, врешті - ефектніша. У глибинах філософсько-поетичної рефлексії, що вдається до антитези, нерідко можна знайти і третій елемент гегелівської тріади теза-антитеза-синтеза. Так, поезія В.Свідзинського "Як гомонять сади нагірні!.." є натхненним уславленням тієї контрастної суперечливості світу, з якої складається його принадливість і багатство. Тут торжествує поетична діалектика: суперечності неминучі, зрештою необхідні.

На прикладах із творчості різних поетів, зокрема І.Муратова, В.Базилевського можна бачити різноманітне творче застосування філософсько-поетичної антитези в амплітуді від лагідної іронії до короткого зіткнення.

Прагнення сягнути буттєвого масштабу думки несе в собі власну суперечливість: між абстрактним і конкретним, загальним і част-

¹ Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. - К., 1990. - С.158.

ковим, раціональним і емоційним, що знаходить вияв і в оксиморонах та парадоксах, і в прямому запереченні означуваного означенням, в утвердженні одного поняття через інше - його протилежність. Справжнє - неспражнє /уявне, оманливе/ - також одна з наскрізних лірико-філософських антитез.

Проте антитеза - далекі не якийсь гарант успіху у філософській ліриці: у спадщині тих же поетів /І.Муратова, Л.Первомайського, В.Мисика/ є показові невдачі, свідчення небезпек, що криються в антитетичному прийомі /власне, саме тоді, коли це лише прийом/.

Сама по собі контрастність у поезії може мати й дещо іншу природу: не так філософську, як похідну від імперативності морального максималізму. Світоглядна цільність такого поета тяжіє до крайніх проявів буття, надихана гуманним прагненням знайти й означити чіткі межі поміж добром і злом. Це саме початок світотворення, здійснюваний насамперед в інвективній, громадянськи-публіцистичній поезії, прикликаній до життя 60-ми роками. Таким є В.Симоненко.

Безпрецедентне загострення буттєвих суперечностей та колізій, яким позначений кінець ХХ ст., призвело не лише до актуалізації одвічних екзистенційних антитез, а й до різких зсувів та зламів у художній свідомості: традиційні антитетичні пари виступають у нових якостях і співвідношеннях, перетасовані нетрадиційно і несподівано. У такій ситуації навіть парадокс - не колишня гра ума, а вірогідний відбиток самої дійсності. Взаємозамінюваність складників антитези сигналізує про ділему достоту нерозв'язну, про те, що надія на зняття суперечностей примарна: парадокси освоюються, узвичаюються.

Але безсумнівна художня виразність антитези і антитетичності - за часів стрімкої філософізації художньої і навіть буденної свідомості - потребує певних уточнень. Ще Фіхте, визначивши суть антитетичного методу, протиставив йому метод синтетичний: пошук у протилежностях тієї ознаки, в якій вони дорівнюють одна одній. У поезії цьому відповідає тютчевське використання антитези "в ролі аргумента подібності" /Б.Іванюк/, уподібнення за антитезою. Саме філософська лірика, широко послуговуючись ефектною виразністю антитез, рівночасно ніби "відчуває" їхню обмеженість і кінцевість. Категоричність антитези часом кладе межу пізнавальним зусиллям: закріплюючи протистояння як остаточне й нездоланне, не охоплюючи всього багатства конкретних проявів, трактує їх надто

однозначно, тобто схематично. Інакше кажучи, гранична антитеза надміру загострює ту суперечливість реальності, котра й так занадто велика, - і робить її безвихідною.

Ш.4. Афористичність філософської лірики тлумачиться в дисертації як властива поезії концентрованість висловлювання, його "кристалізація". У лірико-філософському творі це не лише "кода": до такого ладу висловлювання схиляє сама поетизація пізнання сутностей, "моменту істини" та зусиль для його досягнення. Але враження, що саме у філософській поезії афористичність найбільш органічна й доцільна, тут піддано перевірці.

Сприйняття окремих рядків поета як афористичних могло виникати не лише невимушено, природним шляхом. Воно могло також культивуватися критикою і бути симптомом надмірної ідеологізації, політизації як поетичної творчості, так і критики. Частота і настійність цитування, щоправда, не обходилася без збитків для поетичної репутації, але така практика справді мала місце, по-своєму підтверджуючи, що афоризм за своєю природою радше "ідеологема". Адже афоризмові за самою його структурою властиве зазіхання на істину, близьку до абсолюту, і саме тому він може, хоч як це парадоксально, відбити характерні для часу виникнення хибні уявлення, піднесені до рангу "істини".

Підвищена схильність до афористичного мовлення закріпилася в українській традиції з багатьох причин /деякі проаналізовано у розділі 1.2., на додачу до них тут розглянуті такі як тривала розробка епіграматичної форми, взагалі віршованої мініатюри/. Від давніх віршувальників /ієромонах Віталій та ін./, через "Мій Ізмарад" І.Франка - до "рубайяту" Д.Павличка, "Летючих катренів" та "Інкустацій" Ліни Костенко - такою є ця лінія, підтверджувана й аналогіями з інших літератур, яка виявляє нестійку кон"яктуру афористичного висловлювання в системі поезики філософської лірики, проте з переважанням позитивного ставлення, навіть пієтету. У Баратинського, наприклад, фольклорна афористика виступає мірилом коректності "досвідів і дум", що підтверджено й еволюцією завершального "пуанта" його поезій /І.Альмі/.

Але вже в ліриці Тютчева можливості афористичного висловлювання осмислені принципово іншим чином: воно може супроводжуватися парадоксальністю та неостаточністю судження, захочувати до тлумачення, яке є різновидом полеміки. Нині філософського поета афористичність і приваблює, і водночас відштовхує: присмаком незале-

речності, моралізаторства, авторитарності, що підриває довіру і порушує бажаний паритет із читачем-співбесідником у спільному пошуку істини. Певне упередження проти афоризму, у якому мимовільно зізнаються поети, викликане здебільшого саме побояванням дидактичності, хоч існують також інші, індивідуального плану, причини. Так, Свідзинський, самотній міфотворець і поет-мислитель, не потребував афоризму через самий характер свого вкрай беззискового замисленого споглядання.

У нестійкій рівновазі таких значною мірою протилежних засобів лірико-філософського дискурсу, як притча і афоризм, можна бачити всю амплітуду можливостей філософсько-поетичної творчості, весь простір вияву художньо-пізнавального досвіду. І хоч афоризм нині в багатьох поетів, а також і критиків викликає застереження, - відкриваються дедалі нові можливості його лірико-філософської виразності, як ремінісценція чи непрямо висловлене посилання на відомий афоризм, обігрування, перифраз, полемічне перетлумачення або іронічне зниження. Такою є реакція на певну девальвацію слова, на драматичні розбіжності між цілями і засобами, проголошуваними ідеалами і реальним їхнім втіленням, що увішли в досвід і свідомість нашої доби, викликавши недовіру до всього, що "надто добре" мовлено. Саме тому філософічність сучасної поезії часто підкреслено прозаїчна, буденна. Але афоризм тим не скасований: надто великою є магія карбованого слова, що западає в пам'ять і в душу - якщо тільки він не оздоба, а щось на зразок блискавиці, що освітлює слово правдивим спалахом думки.

Особливо утверджується той структурний тип афористичного висловлювання, до складу якого входить суперечка, полеміка: утвердження однієї думки здійснюється через оскарження іншої. У цьому випадку, цілком очевидно, афоризм не є неодмінно жорсткою ідеологемою, адже він тепер не тільки нагадує істини, здавна добре відомі, а й має в ідеалі містити якесь нове знання про світ і всевіт, про буття, любов і ненависть, добро і зло, правду, справедливість, творчість, одне слово - про людину.

Висновки. Наявність у ліричному творі узагальненої поетичної думки про універсальні закони буття дає вагомі підстави для виокремлення в якості предмету дослідження не лише філософської лірики, а й філософсько-поетичної традиції в загальному русі літератури. У своєму розвитку ця традиція здебільшого мінлива, рухлива, дискретна, але рівночасно їй притаманні і стійкість, і системна

єдність. В українській поезії ця лінія розвитку постає як історично і національно своєрідний інваріант відповідної традиції світової. Характер її в новочасній літературі зумовлений глибинним генетичним зв'язком із фольклором та давньою книжною поезією. Колосальним є вплив Г.Сковороди, оскільки в ньому ці процеси фокусуються і як досвід, і як завершений тип філософа-поета, що здійснив ідеал автентичного буття.

Подальше переважання тенденції редукувати надмірну ускладненість змісту і форми зумовлене як потужним впливом народнопоетичної творчості, так і засвоєнням духовної спадщини Т.Шевченка. Самий тип національної культури як народної, заповіданий Шевченком, виявився вирішальним для дальшого розвитку філософської лірики. Усвідомлення драматизму національної історії, утрудненість культурного розвитку визначили акценти в онтологічній та екзистенційній проблематиці. Разом з тим, у поезії Шевченка започатковано художній синтез світових образів /Біблії насамперед/, що надав лірико-філософській традиції нової якості, розімкнув її в європейський та світовий контекст і далі дістав продовження у творах І.Франка та Лесі Українки. Самобутнє відгалуження лірико-філософської творчості репрезентує поезія В.Самійленка.

Трансформації філософської лірики у ХХ ст. пов'язані з переосмисленням давніших і виникненням нових буттєвих колізій.

У цілісній динамічній системі національної літератури така підсистема, як філософсько-поетична традиція, несе на собі відбиток загальнолітературних процесів, але має і специфічні риси, пов'язані із духовним та моральним тонуєм тієї чи іншої доби, своєрідним заломленням у поетичній свідомості відповідної часові "картини світу", із зміною етично-філософських та соціально-філософських пріоритетів тощо. В цілому поступальний характер цього розвитку ускладнений деякими обставинами, як розрив із традиціями давньої літератури, певне звуження кола поетичної обсервації із одночасним усвідомленням його неповноти в умовах переслідування українського художнього слова.

Своєрідність української філософської поезії ХХ ст. визначається наявністю в її складі виразних типологічних ліній, що перебувають у стосунках опозиції і взаємодоповнення. Це "світотворна", міфопоетична лінія, глибоко органічна і закорінена у слов'янській та власне українській міфології /Б.-І.Антонич, В.Свідзінський/, а з другого боку - лінія "неокласична" або "культурологічна" /Леся Українка, М.Зеров/, яка становила опір вимушеній дефенсивності

поезії, цілої літератури і уможливлювала її інтегрування в літературу світову. Обидві ці лінії своєрідно продовжуються /часом синтезуються/ у творчості як поетів діаспори /це тема спеціального дослідження/, так і тих, що в умовах "заблокованої культури" та унітарної ідеології вирятовували саму можливість існування жанру /Л.Первомайський, В.Мисик, М.Бажан та ін./. Ця магістральна в підрадянський період лінія розвитку також становить особливий типологічний ряд.

Українську філософсько-поетичну традицію характеризує глибокий вплив фольклорної стихії, який є засобом кодифікації, збереження і актуалізації народного морального досвіду, найбільш життєвої /і водночас надбутової/ мудрості як "буття в істині".

Філософська лірика має досить чітко виражені жанровотвірні ознаки: буттєва проблематика, граничний масштаб узагальнень, думка про людину в її родовій суті, про споконвічні всезагальні цінності, наявність кардинальних буттєвих опозицій, що виступають рушієм ліричного сюжету, специфічне співвідношення і особлива єдність раціонального /інтелектуального, духовного/ і емоційного начал. На відміну від описового, констатуючого розгляду, в якому філософська лірика фігурує як "явище", "тип", "вид" поезії, - підхід до неї як жанроутворення дає значно більші можливості для окреслення її як предмету дослідження, для проникнення в її проблемно-естетичну специфіку, з'ясування функціонального та художньо-відкривавчого значення, для розбудови її теорії.

За всієї своєї універсальності філософська лірика відбиває також фундаментальні риси національного світобачення, його алгоритм і "спосіб" спрямування до рангу загального й доконечного, тобто вселюдського.

Українська філософська лірика постає як національно та історично своєрідний інваріант світової лірико-філософської традиції, в якому виразно явлене як універсальне /означені вище стійкі структурні риси/, так і особливе /яскраві прояви міфопоетизму як засобу світопізнання і самопізнання, тісний зв'язок з фольклором та з класичною поезією, а звідси демократизм і "класичність" форми, порівняно високий емоційний тонус, що виступає невід'ємною рисою духовних шукань, буттєво-ціннісне переживання як пошукованої істини, так і самого пошуку/.

Все саме окреслення контурів цієї традиції і заглиблення в її матеріал проявило такі її риси, як глибинний, генетичний зв'яз-

зок із своїми витокami, з народно-поетичною творчістю та давньою книжною поезією. Щодо другої, якщо врахувати вкрай несприятливі історичні обставини, тривалу відсутність значного масиву давньої поезії не тільки в читацькому, а й у науковому обігу - такий зв'язок повинен розцінюватися як прояв надзвичайно тривкої "пам'яті жанру". Очевидно, саме ця потужна "пам'ять" визначила і переважання класичності в українській філософській ліриці, що також має аналоги у світовій поезії. Тривке, позачасове, вічне, універсальне закономірно тяжіє до сталих і ощадливих засобів висловлювання. Водночас це поєднується із теж традиційною для філософської лірики деканонізацією поетики: все інерційне, самодостатньо-консервативне суперечить насамперед визначальним змістовим характеристикам /прагненню дійти до суті, подолати оманливу видимість/. Саме цим зумовлюється мобільність, незастиглість поетики.

На рівні поетики взагалі найвиразніше простежується природа художньої, поетичної філософичності, "модус переходу" буттєвої думки-переживання у лірико-філософську якість. Дослідження таких рис поетики філософської лірики, як антитетичність та афористичність, як ключові образи та запитальні конструкції зі свого боку впевнює у можливості й доцільності жанрового судження про філософську лірику.

Обстоючи тезу про суттєву відмінність поетичного філософування від власне філософії, вбачаємо, однак, значну залежність розвитку філософської лірики від рівня філософської культури /етносу, соціуму, доби/. Очевидно також, що філософська лірика має значний "компенсаторний" потенціал і по-своєму відгукується як на розквіт, так і на занепад науки філософії. Перервний і ускладнений характер розвитку української філософської поезії у ХХ ст., протягом тривалого часу досить несприятливі умови для її не лише розвитку, а й виживання - і водночас такі її здобутки, як лірика В.Свідзинського, М.Зерова, Л.Первомайського, І.Муратова, В.Мисика, доводять це неспростовно.

Для української філософської лірики характерна широка творча амплітуда за самим способом поетичного буттєвого роздуму: від найбезпосереднішого, спонтанного, дитинно-самодостатнього /В.Свідзинський/ до свідомо співвіднесеного самим поетом із усією традицією, опертов на культурний набуток людства /М.Зеров, М.Бажан, Л.Первомайський/. У надзвичайно самобутнього Б.-І.Антонича можна бачити майже парадоксальне поєднання цих полюсів. У цілому літературні

образи та ремінісценції, культурологічні асоціації у філософській ліриці відіграють роль хоч і "другої", але достеменною реальності і дістають виняткові моделючі здатності.

Якщо загалом для лірико-філософської творчості характерне особливе співвідношення гносеологічного, психологічного та аксіологічного аспектів, то такі підсистеми, як національна філософсько-поетична традиція або творчість окремого поета, дають свої варіанти цих співвідношень.

Зокрема, для української філософської лірики характерний де-що підвищений "емоціоналізм" /відзначений дослідниками і як особливість національної філософії/ - хоча водночас є й лінія раціонально-логістична /М.Зеров, І.Муратов, Л.Первомайський/.

Основні універсали української філософської лірики, на які в ній зорієнтований індивід у пошуках екзистенційних опор та автентичного буття - ті ж самі, що й у світовій лірико-філософській традиції: життя і смерть, свобода і неволя, добро і зло, теми пам'яті, часу, краси, правди, вірності. Але поетичне наповнення їх може набувати і виразно національного забарвлення, що пов'язане як із генезою, спадком, традицією, так і з пріоритетами та акцентами, продиктованими історичним буттям етносу /як, наприклад, соціально-історична, а врешті й філософська "заримованість" долі і волі в українській поезії/.

Вперше здійснений теоретично обґрунтований розгляд української філософської лірики в нинішніх умовах переоцінки багатьох цінностей і відновлення реальної "карти" української літератури дає змогу суттєво скоригувати існуюче уявлення про національну поетичну традицію, її обсяг, склад і характер.

Основні положення дисертації відбиті в друкованих працях:

1. Поезія пізнання: Філософська лірика в сучасній літературі. - К.: Дніпро, 1991. - 270 с. /Рец.: Слово і час. - 1991. - № 11/.
2. Поетична свідомість епохи // Всесвіт. - 1973. - № 9. - 6 с.
3. "У рівновазі поривів і сил...": Філософська лірика Леоніда Первомайського // Дніпро. - 1974. - № 5. Те саме у кн.: Про Леоніда Первомайського: Спогади, статті, листи, нариси. - К.: Рад. письменник, 1978. - 14 с.
4. Про творчість Сави Голованівського // Голованівський С. Твори: В 3 т. - Т.І. К.: Дніпро, 1981. - 14 с.

5. Насущні слова /Про книги Ліни Костенко "Маруся Чурай" та "Неповторність" // Лит.обозрение. - 1982. - № 3. - 3 с. /рос.мовою/.
6. Веселка посеред зими /Про зб.І.Драча "Шабля і хустина" // Лит.обозрение. - 1983. - № 1. - 3 с.
7. "Невипадкова, в залізо вкута мисль..." /До поняття філософської лірики // Укр.мова і літ. в школі. - 1986. - № 7. - 7 с.
8. Рец.на кн.: Спивак Р. Русская філософська лірика: Проблеми типології жанрів. - Красноярськ: Изд-во Красноярського ун-та, 1985 // Рад.літературознавство. - 1987. - № 3. - 3 с.
9. "Батьківські пороги" /До соціально-філософської проблематики сучасної поезії // Укр.мова і літ. в школі. - 1988. - № 2. - 7 с.
10. "Псалми" Тудора Аргезі /До проблеми філософської лірики // Іноз.філологія. - Вип.90. - Львів, 1988. - 8 с.
11. До витоків української філософсько-поетичної традиції // Рад.літературознавство. - 1988. - № 5. - 10 с.
12. Філософське начало в сучасній літературі // Художня література і духовне життя суспільства. - К.: Наук.думка, 1989. - 33 с.
13. Бажан прощальний: Філософська лірика останніх років // Рад.літературознавство. - 1989. - № 6. - 12 с.
14. "Гефсиманський сад" у "Віршах Юрія Живаго" // Слово і час. - 1990. - № 2. - 5 с.
15. Загальнолюдські цінності в системі теоретичних поглядів Івана Франка // Слово і час. - 1990. - № 8. - 6 с.
16. Статті в Українській літературній енциклопедії "Еквірітмічність", "Еквілінарність", "Епіталама", "Контекст", "Медитація", "Метафора". - Т.1, 2, 3. - К., 1988, 1990, 1992.
17. Антитеза в поезії філософської лірики // Поетика: Зб.статей.- К.: Наук.думка, 1992. - 17 с.
18. Сава Голованівський. Василь Мисик. Ігор Калинець // Історія української літератури: В.2 т. - Т.2. - К.: Наук.думка /Друкується/.
19. Володимир Свідзинський і російська філософсько-поетична традиція // Питання літератури. Міжвідомчий науковий збірник /Друкується/.

Є. Савицький

АВ 25.683

Бесплатно.

Підп. до друку 26.10.92.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 1,9. Обл.-вид.арк. 2,0. Тираж 100 прим.

Зам. № 186. Бесплатно.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки АН України.
252011, м.Київ 11, вул Панаса Мирного,26.